

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՍԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՄԻԱՑՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

1. ՄԵՍ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՆԴՐԿՈՎԱՍՈՒՄ

XIX դարի շեմին նպաստավոր իրադրություն էր ստեղծվել Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու համար: Ուստի ցարիզմը չհապաղեց ձեռնամուխ լինել նրա իրագործմանը:

Հայ ժողովրդի նախորդ դարաշրջանի ողջ պատմական կյանքի ընթացքը նրան հանգեցրեց այն հաստատ համոզման, որ ստեղծված կոնկրետ պատմական իրադրության պայմաններում թուրքական և պարսկական կործանարար լուծը նա կարող է թոթափել ու իր ազգային գոյությունը հարատևել միայն Ռուսաստանի օգնությամբ, ռուսական զենքի միջոցով: Սրանով է պայմանավորված XIX դարի սկզբներին ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ հայերի՝ ռուսական բանակներին ցույց տված ռազմական, նյութական ու բարոյական գործուն օգնությունը:

Ռուսական զենքի օգնությամբ թուրքական ու պարսկական տիրապետությունից ազատագրվելու հայերի ակնկալություններն առավել ուժեղացան XIX դարի սկզբներին, երբ ռուսական զորքերը մտան Վրաստան: Արեքսանդր I-ի 1801 թ. սեպտեմբերի 12-ի մանիֆեստով պաշտոնապես ձևակերպվեց Արևելյան Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին¹, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ ոչ միայն վրաց, այլև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների համար:

Հայերը բուռն խանդավառությամբ ընդունեցին Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին: Դրա շնորհիվ Ռուսաստանի հպատակության տակ անցավ Վրաստանում բնակվող հայությունը, որը բավական մեծ թիվ էր կազմում: Ռուսաստանին միացվեց նաև Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը և Հայաստանի հյուսիսային մի քանի այլ շրջաններ: Եվ, վերջապես, այս պատմական ակտով հայ ժողովրդի համար ստեղծվեցին Ռուսաստանի օգնությամբ պարսկական և

¹ 1803 թ. Ռուսաստանին միացվեց նաև Մեգրելիան, 1804 թ.՝ Իմերեթը և Գուրիան, 1810 թ.՝ Աբխազիան:

Թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու առավել իրական պայմանները 1804 թ. հունվարին Գյանջայի խանության գրավումով այստեղ բնակվող հայերը նույնպես անցան ռուսական հպատակության ներքո:

Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու ցարիզմի շահագրգռվածությունն ամենևին էլ չի բխել անդրկովկասյան ժողովուրդների նկատմամբ Ալեքսանդր I-ի և Նիկոլայ I-ի «մարդասիրությունից» ու «ողորմածությունից», ինչպես փորձել են ներկայացնել ցարական պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչները (Ն. Սուխոտին, Վ. Պոտտո, Ն. Դուբրովին, Վ. Բուսկով, Ա. Շչերբատով և ուրիշներ): Ցարիզմին չի մտահոգել բռնապետական Թուրքիայի ու Պարսկաստանի կողմից խոշտանգված անդրկովկասյան ժողովուրդների ճակատագիրը, նրանց մղած ազատագրական պայքարի ելքը: Հանդես գալով անդրկովկասյան ժողովուրդների «ազատարարի» ու «փրկարարի» դիմակի տակ, ցարիզմի բուն նպատակն է եղել ընդարձակել կայսրության սահմանները և Անդրկովկասը ծառայեցնել իր գաղութատիրական շահերին:

Անդրկովկասի գրավումը շահավետ հեռանկարներ էր բացում ասիական, մասնավորապես պարսկական շուկաներում ռուսական առևտրի համար: Մեծ տերությունների հակամարտությունների կիզակետ Մերձավոր Արևելքում Անդրկովկասը Ռուսաստանի համար ուներ նաև ռազմա-քաղաքական կարևոր նշանակություն: Սև ու Կասպից ծովերը, Կուր, Արաքս և Ախուրյան գետերը բնական սահմանագիծ էին՝ Ռուսաստանի հարավային սահմանները Պարսկաստանից, Թուրքիայից և նրանց «հովանավորներ» Անգլիայից ու Ֆրանսիայից անխոցելի դարձնելու համար: Միաժամանակ Անդրկովկասն այն հարմարավետ հիմնական էր, որ նպաստելու էր ռուսական ազդեցության տարածմանը Մերձավոր Արևելքում:

Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին օբյեկտիվորեն համապատասխանում էր թուրք փաշաների և պարսիկ խաների ստրկությունից ազատագրվելու հայ ժողովրդի վաղեմի ձգտումներին:

Վրաստանի և Գյանջայի խանության միացումը Ռուսաստանին էլ ավելի արեց ռուս-պարսկա-թուրքական և ռուս-անգլո-ֆրանսիական հակասությունները: Շահական Պարսկաստանը թեպետ արդեն դառնում էր Անգլիայի ու Ֆրանսիայի գաղութային կեղեքումների ու հարստահարումների առարկա, բայց իր հերթին նա էլ նվաճողական ձգտումներ ուներ Կովկասի նկատմամբ: Ուստի Պարսկաստանը ոչ միայն չէր հանդուրժում Վրաստանի և Գյանջայի խանության միացումը Ռուսաստանին, այլև ծրագրում էր գաղթողական գործողությունների ընդարձակ պլան: Ֆաթհ-Ալի շահը ձգտում էր ռուսներին դուրս մղել Վրաստանից ու Գյանջայից և հնազանդեցնել Անդրկովկասի բոլոր այն խաներին, որոնք դադարել էին ենթարկվել Պարսկաստանի կենտրոնական կառավարությանը: Այդ նպատակով 1804 թ. գարնանը ավելի քան 40 հազարանոց պարսկական բանակը, գահաժառանգ Աբաս-Միրզայի զլխավորությամբ, կազմ ու պատրաստ սպասում էր շահի հրամանին՝ Անդրկովկաս ներխուժելու համար: Իսկ Ֆաթհ-Ալի շահը Թիֆլիս ժամանած իր ներկայացուցչի միջոցով Վրաստանի կառավարչապետ ու ռուսական զորքի հրամանատար գեներալ

Յիցիանովից² պահանջում էր անհապաղ հեռանալ Վրաստանից, հակառակ դեպքում սպառնալով ռազմական գործողություններ սկսել Ռուսաստանի դեմ:

Պատերազմական նախապատրաստություններ էր տեսնում նաև Երևանի Մամադ խանը: Նա արագորեն ամրացնում էր Երևանի բերդը, կուտակում զենք ու զինամթերք: Քաջ գիտենալով ռուսների նկատմամբ հայերի ջերմ վերաբերմունքի մասին, Մամադ խանը Արարատյան դաշտից տեղահանում էր նրանց, արտաքսում Պարսկաստան ու Կարսի փաշայության սահմանները, իսկ շատ ազդեցիկ հայերի փակում Երևանի բերդում՝ իբրև պատանդներ: Պարսիկ խանը դրանով փորձում էր խափանել հայերից օգնություն ստանալու ռուսների ակնկալությունները: Այդ ամենի հետ միասին, ժամանակ շահելու և Երևանի բերդն էլ ավելի ամրացնելու նպատակամղումով, խանը փորձում էր խաբել Յիցիանովին՝ հավաստիացնելով, թե ինքը ռուսների բարեկամն է: Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև Մամադ խանի վարած խուսանամյան քաղաքականությունը որոշ ժամանակ մոլորեցրեց Յիցիանովին և Աբաս-Միրզային հնարավորություն տվեց ժամանակ շահել ու իր ուժերը կենտրոնացնել Երևանի շրջակայքում: Սուլթանական Թուրքիան նույնպես ակտիվացնում էր իր նվաճողական քաղաքականությունը, նպատակ ունենալով զավթել Անդրկովկասը, Դաղստանը, գրավել ողջ Կովկասը:

Անդրկովկասի համար մղվող պայքարը սրվում էր ոչ միայն Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի, այլև Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև: Անգլիան և Ֆրանսիան եռանդուն կերպով պաշտպանում էին Պարսկաստանի ու Թուրքիայի բոլոր ձեռնարկումները՝ ուղղված ռուսական առաջխաղացման, ինչպես և անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրության դեմ: Մերձավոր Արևելքում իրենց տնտեսական ու քաղաքական ազդեցությունն ուժեղացնելու համար նրանք առանձին-առանձին օգնում էին Պարսկաստանին ու Թուրքիային, ամեն կերպ աշխատում թուլացնել Ռուսաստանի ռազմական հզորությունը և նրան հեռու պահել Անդրկովկասից:

Պարսկաստանի հետ պայմանագրի կնքելու նպատակով 1800 թ. նոյեմբերին Քեհրան էր ժամանել Մալկոմի դեսպանությունը: Իր առաքելության հաջողության համար առատորեն բաժանելով անգլիական ոսկին, Մալկոմը «գնում է ամեն ինչ, սկսած շաճից մինչև ուղտապանը»³: 1801 թվականի հունվարին նրան հաջողվեց Պարսկաստանի հետ քաղաքական և առևտրական պայմանագրեր կնքել, որոնց հետևանքով Անգլիան Պարսկաստանում ձեռք բերեց ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական, թեև կարճատև, բայց մեծ ազդեցություն:

1801 թ. անգլո-պարսկական դաշնակցային պայմանագրով Անգլիան խոստանում էր ֆինանսական ու ռազմական օգնություն ցույց տալ Պարսկաս-

² Յիցիանովը կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատար ու Վրաստանի կառավարչ-պետ նշանակվեց 1802 թ. սեպտեմբերի 11-ին և ժամանեց Թիֆլիս 1803 թ. փետրվարի 1-ին:

³ S. A. P. Иоганнисян, Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958; З. Т. Григорян, Борьба Англии и Франции против освобождения Армении из-под ирано-турецкого ига («Вопросы истории», 1952, № 3).

⁴ К. Маркс, Хронологические выписки по истории Индии, М., 1947, стр. 105.

տանին՝ նրա իշխանությունը Անդրկովկասում վերականգնելու և ամրապնդելու նպատակով, իսկ Պարսկաստանը պիտի նպաստեր Անգլիայի արևելյան քաղաքականությունը: Պայմանագիրն ուղղված էր ինչպես Յրանսիայի, այնպես էլ Ռուսաստանի դեմ: Քանի որ այն գալիս էր ուժեղացնելու Պարսկաստանի տիրապետությունն Անդրկովկասում, ուստի ուղղված էր նաև անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրական ձգտումների դեմ:

Նապոլեոն Բոնապարտն իր հերթին Յրանսիայի քաղաքական ու տնտեսական ազդեցությունն ուժեղացնելու նպատակով դիմեց ակտիվ գործողությունների՝ Թուրքիայում, Պարսկաստանում և ամբողջ Մերձավոր Արևելքում: Այդ դիտավորությամբ Կոստանդնուպոլիս ժամանեց ճարպիկ ու խորամանկ դիվանագետ գեղապետ Սեբաստիանիի գլխավորած պատվիրակությունը: 1802 թ. հունիսի 26-ին Յրանսիայի ու Թուրքիայի միջև Փարիզում կնքվեց հաշտության պայմանագիր: Այնուհետև Նապոլեոնն իր ուշադրությունն ուղղեց դեպի Պարսկաստան: Մեկը մյուսի ետևից Պարսկաստան ուղարկվեցին Ֆրանսիական գործակալներ՝ անգլո-պարսկական 1801 թ. դաշնակցային պայմանագիրը չեղյալ դարձնելու, Յրանսիայի ազդեցությունը տարածելու և Պարսկաստանն ինչպես Անգլիայի, այնպես էլ Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու նպատակով: Իր գործակալների միջոցով Նապոլեոնը շահին հավաստիացնում էր, թե Ֆրանսիական ու պարսկական բանակների համատեղ ջանքերով ռուսները դուրս կմղվեն Վրաստանից և զբաղված երկրամասերը կբաժանվեն պայմանավորվող կողմերի միջև: Յրանսիայի կառավարող շրջանների թեյադրանքով էր, որ 1803 թ. Կոստանդնուպոլիս ժամանած պարսկական գործակալները ձգտում էին սուլթանական կառավարությանը համոզել՝ համատեղ ուժերով ելնելու Ռուսաստանի դեմ:

Անգլիայի և Յրանսիայի հակառուսական քաղաքականությունը նպաստեց XIX դարի սկզբին Պարսկաստանի զավթողական տրամադրությունների սանձազերծմանը և նրան մղեց Կովկասի վերանվաճման իր ծրագիրն իրականացնելու ակտիվ գործողությունների: Անդրկովկասի նկատմամբ պարսկական կառավարող շրջանների վարած զավթողական քաղաքականությունը համապատասխանում էր Անգլիայի և Յրանսիայի հակառուսական տրամադրություններին: Ուստի վերջիններս ընդառաջում էին բռնապետական Պարսկաստանի նվաճողական ձգտումներին՝ նպատակ ունենալով նրան օգտագործել Մերձավոր Արևելքում իրենց քաղաքական ու տնտեսական ազդեցությունը տարածելու և ամրապնդելու համար:

Ներհակ ու իրարամերժ շահերի այս խաչաձևումը հղի էր մեծ բախումներով և արյունալի պատերազմներով: Գյանջայի խանությունը Ռուսաստանին միացնելուց անմիջապես հետո ռուսական հրամանատարությունն սկսում է եռանդուն նախապատրաստություններ տեսնել իր ձեռքը վերցնելու նախաձեռնությունը, գրավելու ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները և Շիրակը: Սակայն դեպի Արևելյան Հայաստան արշավանք սկսելու համար պատրվակ էր պետք: Այդպիսի մի պատրվակ եղավ էջմիածնի կաթողիկոսական, զահի թեկնածուների միջև այդ ժամանակ սկսված աթոռակոխիլը:

Կաթողիկոս Հովսեփ Արղուիթյանի 1801 թ. մարտի 9-ին Թիֆլիսում հանկարծամահ լինելուց հետո էջմիածնի միաբանությունը, Երևանի սարգարի գործուն միջամտությամբ, ապրիլի 28-ին շտապեց կաթողիկոս ընտրել արքեպիսկոպոս Դավթին: Իսկ 1802 թ. մայիսի 25-ին նրա հակառակորդները Բագրեվանդի դավառի Ուլքիլիսա վանքում կաթողիկոս օծեցին Դանիել արքեպիսկոպոսին, որը տակավին Հովսեփ Արղուիթյանի հետ ընտրված կաթողիկոսական առաջին թեկնածուն էր: Դրանով իսկ ծայր առավ էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի համար «Դավիթ-Դանիելյան» կուիվը:

Ռուսական, պարսկական և թուրքական կառավարությունները չհապաղեցին իրենց շահերին ծառայեցնելու «Դավիթ-Դանիելյան» կուիվը: Միջամտելով էջմիածնի կաթողիկոսության ներքին գործերին, նրանցից յուրաքանչյուրն աշխատում էր այն օգտագործել Հայաստանում իր ազդեցությունն ամրապնդելու համար: Դանիելը և նրա համախոհները Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու ջերմ կողմնակիցներ էին: Իսկ Դավիթն ու իր համախոհները արտահայտում էին անձնական շահերով Պարսկաստանի հետ կապված սակավաթիվ այն հայ հոգևորականության և ֆեոդալների կամքը, որոնք տվյալ հարցում պասիվ դիրք էին զբաղում, իսկ երբեմն էլ հակառակ հայ ժողովրդի ազգային շահերի, բախում էին պարսկական շահի ու Երևանի խանի դռները, ստորաքարշություն անում նրանց առաջ:

Երբ ռուսական կառավարությանը հայտնի դարձավ Դավթի այս վարքագիծը, նա անվերապահորեն կողմնորոշվեց դեպի Դանիելը: Գեներալ Ցիցխանովը Երևանի Մամադ խանից պահանջեց էջմիածնի կաթողիկոս ճանաչել Դանիելին⁵, իսկ Դավթին ուղարկել Թիֆլիս: Խանը մերժեց Ցիցխանովի պահանջը, որը և Կովկասում գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատարությանը առիթ ծառայեց 1804 թ. գարնանը արշավանք սկսելու Երևանի վրա:

2. 1804—1813 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Շորագլուխը, Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները գրավելու և հարավում Արաքս գետը ռուս-պարսկական սահմանագիծ հաստատելու ցարական կառավարության մատադրություններն իրականացնելու համար 1804 թ. մայիսի 29-ին ռուսական առաջապահ զորամասերը գեներալ-մայոր Լեոնտևի հրամանատարությամբ շարժվեցին դեպի Արեւելյան Հայաստան: Անցնելով Լոռի-Փամբակով, հունիսի սկզբներին նրանք հասան Գյումրի (Լենինական) և ճամբար դրեցին պարսկական զորքից 18 կիլոմետր հեռավորության վրա: Հունիսի 9-ին սրանց միացավ գեներալ-մայոր Տուլկովը՝ Կովկասյան զորինադերական գնդի երկու գումարտակներով և հինգ թնդանոթով:

⁵ «Դավիթ-Դանիելյան վեճը» մերթ ավարտվում էր Դավթի, մերթ էլ՝ Դանիելի հաղթանակով: Մինչև 1807 թ. ապրիլը շահի և Երևանի խանի կամքով էջմիածնում կաթողիկոս էր Դավթը, իսկ Դանիելը որպես գերի պահվում էր Մարաղայում: 1807 թ. ապրիլին ռուսական կառավարության միջամտության շնորհիվ էջմիածնի կաթողիկոսական գահը ստանձնեց Դանիելը: 1808 թ. հոկտեմբերի 9-ին վախճանվեց Դանիելը և 1809 թ. կաթողիկոս ընտրվեց Ռուսաստանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ արքեպիսկոպոս Եփրեմը: